

УДК 378.4:35.071.3(091)«1804/ 1884»

Л. А. Бортник

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДО ІСТОРІЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ СТАТУТІВ 1804-1884 рр.

Стаття присвячена аналізу університетських Статутів та їх впливу на становлення мережі вищих навчальних закладів Росії XIX ст. Автор підкреслює, що протягом 80-ти років Статуту переглядалися чотири рази. І необхідність їх зміни була викликана не потребами університетського життя, а внутрішніми й зовнішніми чинниками. Вся історія університетських Статутів пов'язана з посиленою, але безуспішною боротьбою російського уряду проти студентських заворушень, оскільки самодержавство вбачало в університетах небезпеку для свого існування.

Ключові слова: університет, автономія, самоуправління, вчена корпорація.

Статья посвящена анализу университетских Уставов и их влиянию на становление сети высших учебных заведений России XIX века. Автор подчеркивает, что на протяжении 80-ти лет Уставы пересматривались четыре раза. И необходимость их пересмотра была вызвана не потребностями университетской жизни, а внутренними и внешними факторами. Вся история университетских Уставов связана с усиленной, но безуспешной борьбой российского правительства против студенческих волнений, поскольку самодержавие видело в университетах опасность для своего существования.

Ключевые слова: университет, автономия, самоуправление, ученая корпорация.

The given article focuses on the analysis of university Statutes and their impact on the formation of the system of higher education institutions in Russia of XIXth century. The author points that the Statutes have been looked over four times during 80 years. The necessity of their reconsideration was aroused not by the demands of the university life but internal and external factors. All history of university Statutes is connected with the strengthened but unsuccessful struggle of the Russian government against students strikes, as tsarist autocracy considered universities to be dangerous for its existence.

Key words: university, autonomy, self-government, academic corporation

Як складова внутрішньополітичної діяльності самодержавства, політика російського уряду в галузі університетської освіти в XIX ст. була безпосередньо пов'язана з розвитком науки, суспільної думки й суспільним рухом. Участь уряду й самодержавства в справах російських університетів простежується з моменту їхнього заснування, у першу чергу, за університетськими Статутами 1804–1884 років і статутними документами, призначеними для окремих університетів. Загальні Статуту російських університетів 1804, 1835 років, другий Статут Дерптського університету, прийнятий у липні 1820 р., тимчасовий Статут університету св. Володимира в Києві (грудень 1833 р.), зміни 1849 р., Статуту 1863 й 1884 років свідчать про неодноразові спроби становлення вищої освіти в Російській імперії під егідою самодержавства. Адже у Статутах університети іменувалися «Імператорськими», причому підкреслювалося, що «это не должно быть простым титулом, но выражением идеи о государственном значении учреждения и о долге верноподданничества» [8, с. 1], і саме прагненню ввести в університетах дух «верноподданничества» монархії були підпорядковані всі положення університетських Статутів.

Характерним також є той факт, що кожного разу необхідність чергового перегляду університетських Статутів була викликана не потребами університетського життя, а загальними політичними подіями або пов'язаними з ними студентськими заворушеннями [18, с. 149]. Як відзначає П. Капніст, «частые изменения университетской организации происходили под давлением внешних или внутренних событий, имеющих весьма малое отношение к просвещению» [12, с. 11].

Протягом усього XIX ст. університетське питання було великою проблемою, в основі якої лежали протиріччя між формами організації вищої освіти й потребами суспільно-культурного й соціального розвитку. Організаційна структура університетів з її виборним началом і колегіальним принципом управління не вписувалася в рамки бюрократичної системи. Самодержавство, вбачаючи в університетах небезпеку для свого існування, намагалося, з одного боку, регламентувати діяльність університетів різними Статутами, циркулярами, «высочайшими» указами, а з іншого – уже не мало можливості закрити їх, оскільки університети відчутно впливали на розвиток суспільно-політичних подій у країні, не кажучи вже про їхню освітньо-наукову діяльність.

Предметом вивчення у даній статті стали університетські Статути 1804 – 1884 рр., оскільки вони відіграли надзвичайно важливу роль у формуванні системи вищої освіти, становленні університетського самоврядування та автономії.

У дореволюційній і радянській історичній літературі є ряд робіт, присвячених різним аспектам діяльності російських університетів. Дореволюційна література представлена переважно оглядовими або публіцистичними роботами Виноградова, Воробйова, Вернадського, Капніста, Трубецького, Буслаєва, Соловйова та ін. [6, 8, 5, 12, 17, 4, 15].

У цих роботах містяться міркування, зауваження, оцінка університетських Статутів і діяльності університетів. «Несучи освіту, університети завжди впливали й впливають на світогляд суспільства й на ту розумово-моральну атмосферу, у якій протікає все суспільне й державне життя», – писав П. Капніст [5, с. 11]. У ряді робіт розкрито університетську політику уряду, відзначаючи її реакційну спрямованість: «Царат прагнув перетворити університети в закриті навчальні заклади для дворян, регламентувати зміст викладання в бажаному для уряду дусі» [1, с. 15; 19, 11, 16].

Багатством фактичного матеріалу виділяється двотомна праця С. В. Рождественського «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти» (1902 р.) [14]. Книги з історії окремих університетів містять дані про внутрішнє університетське життя, про труднощі введення Статутів і про проблеми, пов'язані з їх переглядом [10, 2, 7].

У ряді робіт, присвячених окремим університетським реформам, порушуються питання про введення Статутів в університетське життя, про їхню оцінку й вплив на університет [20, 9, 18, 3].

Цього року виповнюється 206 років від дня запровадження університетського Статуту 1804 року, який відкрив нову сторінку не тільки в житті університетів, але й всієї Російської імперії. Його поява свідчила про створення системи університетської освіти в Російській імперії й обумовлювала виникнення певних університетських традицій. Тому особливої актуальності сьогодні набуває питання про роль і значення університетських Статутів, їхній вплив на становлення вищої освіти, на розвиток автономних начал і самоврядування, на утвердження структурно-організаційної схеми університетів Росії.

До середини XIX ст. Росія мала шість університетів: Московський, Санкт-Петербурзький, Казанський, Харківський, Дерптський та університет св. Володимира в Києві. Але система вищої освіти почала формуватися раніше, в 1802 році, коли було засноване Міністерство народної освіти: університети ввійшли до загальної схеми народної освіти, куди включалися гімназії, повітові та парафіяльні училища, тобто ціла низка середніх і нижчих навчальних закладів. У зв'язку з цими змінами у 1804 р. і були опубліковані Статути для трьох університетів: Московського, Харківського, Казанського.

Всі Статути були майже тотожними, в основі їх – надання кожному університету можливості розвиватися своєрідно, відповідно до місцевих умов. Згідно зі Статутом 1804 року, до кожного університету приписувався цілий навчальний округ, а сам він ставав центром управління. Зокрема, Харківський університет очолив величезний округ із 11 губерній та 7 областей. Дерптський та Віленський університети мали свої особливі Статути.

Статут 1804 р. надав університетам таку широку автономію, про яку не йшлося в жодному із трьох наступних Статутів. В основі Статуту 1804 р. лежало колегіальне начало: всі університетські посади – виборні. Рада була центром всього університетського життя, вищою інстанцією, якій підпорядковувалися інші органи університету. Виконавча влада доручалася правлінню, що

складалося з ректора й деканів, а також «непременного заседателя», якого призначав попечитель. Сам попечитель обмежувався наглядом за діяльністю правління університету через цього «заседателя» і проживав у Петербурзі, проводячи щорічну ревізію дорученого навчального округу [29]. Це було зроблено з метою більш тісного зближення середніх навчальних закладів з університетами, головним завданням яких була підготовка викладачів для середньої школи.

Узагалі Статут 1804 року відбивав довіру уряду до університетів. Як пише П. Капніст – «із часу заснування університетів і аж до кінця 40-х років менш складні умови державного й громадського життя встановлювали й більшу простоту університетського ладу, що близько підходив до шкільного. Відносини всередині університету й ставлення до нього влади були майже патріархальними. Влада попечителя легко й мирно уживалась із досить широко розвиненим самоврядуванням» [12, с. 23].

Відповідно до Статуту, Московський, Казанський, Харківський університети склалися із чотирьох відділень: етико-політичного, фізико-математичного, медичного й словесного, які необхідно було забезпечити викладачами.

Спочатку, при формуванні системи вищої освіти, довелося звернутися до джерела знань – Західної Європи, хоча в Статуті справедливо підкреслювалося, що при обранні ад'юнктів «природные россияне, нужные знания и качества имеющие, должны быть предпочитаемы чужестранцам» [2, с. 16]. Так, із 47 викладачів Харківського університету в першому десятилітті було 29 іноземців і 18 росіян [2, с. 16]. У відкритті університету величезна заслуга В. Н. Каразіна, проф. І. Ю. Тимківського, голови комітету з влаштування університету, майбутнього ректора проф. І. С. Ризького, попечителя гр. С. О. Потоцького, який, ще проживаючи за кордоном, запросив більшість викладачів до Харківського університету. Це Роммель – ординарний професор Марбургського університету, Шад – професор філософії Йенського університету, Гут – ординарний професор Франкфуртського університету, Дегуров – професор Паризької центральної школи та ін. [2, с. 17].

Відповідно до Статуту 1804 р. для одержання звання ординарного професора досить було мати ступінь магістра й знати «русский язык, дабы мог на оном преподавать сказанные науки» [21, с. 348].

Разом з тим, для забезпечення університетів кваліфікованими викладачами, російськими професорами європейського рівня, здібних студентів вирішено було посилати на навчання за кордон і, в першу чергу, до Дерпта, Берліна, Парижа. У Дерптському університеті навіть був заснований Професорський інститут «для приготовления контингента профессоров в русские университеты» [13, с. 173], що незабаром дозволило значно поліпшити склад викладачів.

Незважаючи на певний лібералізм правління Олександра І, автономія університетів навіть у цей час нелегко сполучалася із устроєм всіх державних установ та із загальним напрямком російського життя. Внаслідок Вітчизняної війни 1812 р., з появою реакційного ухилу в політиці царя почався розгром університетів – спочатку Казанського, потім Петербурзького. Поступово, з 1817 року, ряд уточнень, «височайших» указів, обмежень свободи університетів призвели до того, що Статут 1804 року перетворився в «мертву букву». Недовіра до принципів Статуту зростає. І з 1827 року починає працювати комісія з перегляду Статуту, головне завдання якої – «пристосувати європейську освіту до російського побуту – до самодержавства, до православ'я, російської народності» [8, с. 3]. Змова декабристів прискорила проведення реформи. Під час слідства влада всіляко намагалася встановити зв'язок між задумами декабристів і освітою, яку вони одержували. У першу чергу їх цікавило, де вони навчалися, які лекції слухали, звідки «вільний напрям думок». І оскільки вороги царського режиму належали до університетського середовища, це не могло не вплинути на політику самодержавства у сфері освіти в Росії [19, с. 42].

Таким чином, Статут 1804 року, ставши результатом освітніх, ліберальних і гуманних начал, відрізнявся теоретичним характером і мало узгоджувався з умовами російської дійсності, відображаючи початковий етап спроб уряду сформувати мережу вищих навчальних закладів, поставивши їх на службу існуючому режиму.

Докорінна реформа системи освіти була задумана ще за Олександра І, але тільки з приходом до влади Миколи І видано Указ міністрові освіти А. С. Шишкову про перегляд Статутів усіх навчальних закладів: необхідно «смягчить все уставы учебных заведений империи, начиная

с приходских до самых университетов и ...уравняют совершенно по всем местам империи все уставы оных заведений» [23, с. 8]. Крім цього, з 1827 р. заборонявся вступ до університету «лицам несвободных состояний» [23, с. 1], свідчення про стану приналежність і про закінчення гімназії були обов'язковими при вступі до університету. 1828 року було затверджено «Полный устав о цензуре», в основі якого лежала теза сприяти успіхам «истинного просвещения», виховуючи «приверженность к вере и престолу» [24, с. 7]. Уряд сподівався, що регулюючи соціальний склад студентства, він буде мати гарантію «политической безвредности высшего образования» [14, с. 44].

Продовженням реакційної політики уряду відносно університетів став новий університетський Статут, підготовку якого здійснював комітет нового устрою навчальних закладів при Міністерстві. Проект було завершено 1832 року, але він не був опублікований і піддався докорінному перегляду новим міністром освіти С. С. Уваровим.

Новий Статут був затверджений 25 липня 1835 р. як «довершение устройства высших учебных заведений» для того, щоб вони одержали «новое учреждение, более приспособленное к дальнейшему их усовершенствованию» [21, с. LI]. Фактично, цей документ позбавляв університети автономності. Вся адміністративна влада над університетами зосереджувалася в руках **попечителів** навчальних округів: «попечители, как главные после министра начальники университетов, сделаны ближайшими хозяевами сих заведений ...» [25, с. 11]. Попечителю тепер необхідно було жити у відповідному навчальному окрузі, оскільки в червні 1835 року було затверджено «Положение об учебных округах», згідно з яким училища виключалися з юрисдикції університету й передавалися під керівництво попечителів. Тобто університети переставали бути центрами навчальних округів і значною мірою втрачали свій представницько-виховний вплив на населення.

Другою адміністративною особою в університеті вставав інспектор, якого призначав попечитель з військових і цивільних чиновників [21, с. LI–LII]. Інспектор відповідав за виховання студентів як «випробованих синів церкви, вірних служителів престолу й корисних батьківщині громадян», повинен був стежити за виконанням студентами правил внутрішнього розпорядку, відповідати за поведінку студентів у громадських місцях, заохочувати «правильний напрям думок» і карати за провини. Статті нового загального Статуту не поширювалися лише на університет св. Володимира в Києві, який повинен був керуватися «предначертанным для него на время проектом» [18, с. LI].

За Статутом 1835 р. університети перетворювалися тільки у вищі навчальні заклади, які вже не являли собою вченої корпорації тому, що, на думку Міністерства освіти, «науки полезные только тогда, когда, как соль, употребляются и преподаются в меру» [27, с. 529]. Збереглася зовнішня організація ради й факультетських зборів, але із сфери діяльності ради були вилучені суд, університетська поліція й все господарське управління. Раді залишалися технічні навчальні справи, вибір ректора (якого затверджував цар), деканів, професорів, проте за міністром зберігалося право призначати професорів на свій розсуд, причому їх «благонамеренность» ставилася на перше місце як одна з найголовніших вимог до професури. Також до компетенції міністра освіти відносилися питання «умножения или до времени сокращения» предметів факультетського викладання, хоча за радами університетів залишалося право звертатися до Міністерства з відповідними пропозиціями [21, с. LVI]. Всі викладачі були розподілені, згідно зі Статутом, на професорів, ад'юнктів і лекторів [21, с. LVI]. Для одержання звання ординарного або екстраординарного професора необхідно було обов'язково мати ступінь доктора того факультету, до якого належить кафедра, а для одержання звання ад'юнкта – ступінь магістра [27, с. LI].

Однак кваліфікованих кадрів для університетів не вистачало, і міністр освіти С. Уваров дозволив «для одержання докторського ступеня написати й привселюдно захищати дисертації» з тим, щоб отримати звання ординарних професорів [25, с. 6]. У Казанському, Московському, Петербурзькому, Харківському університетах та відповідно до статей Статуту Київського університету св. Володимира в 1843 р. визначалися викладачі зі званням доцента, «дабы доставить университетам более возможности избирать в сим звании людей, известных не только познаниями, но и даром преподавания» [26 с. 5].

У 1839 р. уведена плата за навчання в університетах, яка постійно підвищувалася, в 1847 р. був скасований розряд приватних слухачів й обмежений доступ до університету стороннім. Уряд ішов своїм курсом – «ограничить необдуманное стремление молодых людей из низших сословий к высшему образованию» [27, с. 697], оскільки саме в цьому вбачав корінь зла. Отже, Статут 1835 р. діяв у чистому вигляді трохи більше десяти років.

Після європейських подій 1848 року становище університетів значно погіршилося. Адміністративний нагляд за професорами й студентами істотно посилювався: рада втрачала право обирати ректора (1849), кількість студентів обмежувалося (300 осіб, крім медичного факультету), викладання було перевантажене нерухомими програмами, ряд предметів (державне право, політекономія та ін.) були вилучені з навчальних планів. Заборонено закордонні відпустки, виїзди на стажування молодих учених за кордон, установлена жорстка цензура за друком.

Уряд розпочав наполегливі спроби підкорити все викладання найсуворішій регламентації, не допустити проникнення в університети нових ідей. Із цією метою професорам було наказано розробити й представити начальству скорочені програми викладання своїх предметів, видаливши «все непотрібне й зайве». Як пише С. Соловійов, «університеты подверглись опале» [15, с. 120].

Оскільки царат убачав в університетах осередки вільнодумства, то всіляко намагався «знешкодити» університети, перетворити їх у навчальні заклади з підготовки благонадійних чиновників. Університети ще більше обмежили в правах, насаджуючи в них військову дисципліну. Справа просвіти, розвиток вищої освіти були віддані у руки воячини, яка жорсткими методами взялася наводити дисципліну. У підсумку, до кінця правління Миколи I, стійкий і гострий конфлікт самодержавства з університетами, в основі якого – протиріччя між передовою наукою й існуючим ладом, – призвів до повного занепаду університетів, до зменшення кількості студентів і вчених у Росії.

Із приходом Олександра II поступово були повернуті одне за одним усі права Статуту 1835 року, а в 1861 році офіційно оголошено про початок перегляду цього документу. Підштовхнув уряд до таких дій потужний суспільний рух, студентські виступи, які, почавшись із боротьби за академічні права, за зміну порядків в університетах, набули антисамодержавного спрямування [11, с. 66]. Налякана станом справ в університетах, влада спробувала ввести нові університетські правила, чим тільки погіршила становище. Тому підготовка університетської реформи здійснювалася в умовах складної ідейно-політичної боротьби.

Реформу університетів і всієї системи освіти в 60-х роках уряд готував ґрунтовно, з великою старанністю та енергією. Спочатку, в 1862 р., проект університетського Статуту, підготовлений комісією, широко обговорювався в усіх університетах Росії. Одночасно були відряджені за кордон для вивчення устрою університетів у найбільших країнах Західної Європи представники російських університетів. Проект Статуту був перекладений на іноземні мови й розповсюджений за кордоном. Дороблений проект знову був розісланий по університетах з метою його широкого обговорення. Така практика стала унікальним свідченням співробітництва уряду із громадськістю при розробці реформи вищої освіти.

Статут 1863 року був середнім між Статутами 1804 й 1835 р. Він відрізнявся від інших тим, що давав університетам: 1) більшу самостійність у справах внутрішнього управління; 2) кращу наукову й матеріальну організацію викладання; 3) стосовно студентів – посилював вплив наукової корпорації й авторитет університетської влади [8, с. 5].

Центральна ідея Статуту – автономія професорської корпорації на чолі з виборним ректором. Відновлено університетський суд, причому його діяльність поширювалася лише на вчинки, що не виходять за межі університетської корпорації. Інспектора обирала Рада. Кількість штатних викладачів збільшувалася на 60 %, а штатні суми на утримання п'яти університетів збільшувалися майже на 900 000 руб. [8, с. 6]. Наприклад, за Статутом 1863 року, кількість викладачів у Харківському університеті була збільшена з 49 до 89, заробітна платня збільшена в 2 рази (професор замість 1 263 руб. одержував 3 000 руб.). Збільшилася й кількість учених, яких відправляли за кордон з науковою метою. Такі відрядження одержали Потебня, Зарубін, Деларю, Тихонович, Степанов, Стоянов [2, с. 210].

Слід зазначити, що Статут 1863 року у своєму первісному вигляді проіснував недовго. Р. Г. Еймонтова справедливо стверджує, що «нет оснований говорить, что новый Устав предоставил университетам самоуправление» [20, с. 174]. Неправильний розподіл функцій між різними органами університетського управління, тобто прагнення укладачів Статуту розширити коло діяльності ради призвело до того, що рада стала безпосереднім розпорядником й адміністратором усіх справ університету, перетворив інші органи університетського управління на механічних виконавців волі ради. Далі, за Статутом 1863 р., попечитель став позауніверситетською владою, без засобів впливу на підлеглу йому установу, оскільки попечитель не мав права брати участь у засіданнях ради й правління, одержувати відомості щодо університетських справ, на що він мав право за §§ 52 й 58 Статуту 1835 р. Таке становище призвело до зниження авторитету попечителів і самих університетів. Помилковий принцип, який встановлював Статут 1863 р., що студентів варто розглядати як «окремих відвідувачів університету, що не мають між собою нічого спільного», завдав великої шкоди університетській справі [12, с. 25-26].

Крім того, Статутами 1804, 1835 р. не заборонялися ні студентські асоціації, ні особливі студентські бібліотеки, читальні, допоміжні й позичкові каси. Все це категорично викреслювалося Статутом 1863 року [27, с. LXXV].

Університетська реформа 1863 року, незважаючи на свою половинчастість і непослідовність, мала велике значення для становлення вищої освіти й розвитку університетської науки в Росії. Університети одержали певні можливості для перебудови наукової й навчальної роботи відповідно до потреб капіталістичного розвитку країни. «Видя в Уставе 1863 г. вынужденную уступку, – підкреслює Р. Г. Еймонтова, – самодержавие выполняло содержащиеся в нем обещания неохотно, с опозданием, а порой совсем не выполняло. Устав фактически за всё время своего действия осуществлялся в урезанном виде» [20, с. 196]. З кінця 60-х років уряд почав приймати постанови, що суперечили Статуту або скасовували його окремі статті. У Міністерстві в 1872 році вже було порушене питання про перегляд Статуту, почалася підготовка контрреформи (в 1875 р. створена комісія з підготовки нового проекту), що і завершилося створенням Статуту 1884 року, який «упразднил всякое выборное начало, порвал связь между университетской коллегией и органами университетского самоуправления, которые превратились в чиновничьи учреждения, подчиненные и руководимые исключительно высшей учебной администрацией на принципах бюрократической организации» [12, с. 29]. І хоча контрреформа 1884 року негативно позначилася на діяльності університетів, вона не змогла повністю ліквідувати позитивні результати попередніх університетських реформ.

Таким чином, університетські Статути відіграли значну роль у становленні вищої освіти у Російській імперії, регламентуючи всі сторони університетського життя – від адміністративно-господарської до науково-викладацької діяльності. Саме завдяки Статутам дореволюційних університетів була сформована стійка структурно-організаційна схема вищої освіти, заснована на таких структурних одиницях, як факультет, кафедра, лабораторія. У науковий обіг назавжди ввійшли такі терміни, як ректор, декан, професор, доцент. Ставши основою університетського життя, як і принципи автономії, самоврядування, організації навчання, вони надовго пережили університети XIX століття й стали традиційними.

Література

1. Афонюшкина А. В. О правительственной политике России 20-40-х годов XIX в. в области университетского образования // Российские университеты в XIX – начале XX века. – Воронеж, 1993.
2. Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Х., 1906.
3. Бортник Л. А. Сторінки історії Харківського університету: Статут 1884 року та його наслідки // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2003. – № 603. – С. 17-23.
4. Буслаев Ф. И. Мои воспоминания. – М., 1897.
5. Вернадский В. И. Об основаниях университетской реформы. – М., 1901.
6. Виноградов П. Г. Учебное дело в наших университетах // Вестник Европы. – 1901. – Кн. 10. – С. 537-573.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. История университета св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1.

8. Воробьев В. А. К истории наших университетских Уставов // Русская мысль. – 1905. – № 12. – С. 1-10.
9. Глинский Б.Б. Университетские Уставы (1775-1884 гг.) // Исторический вестник. – 1900. – № 1. – С. 324-351; № 2. – С. 718-742.
10. Григорьев В. В. Императорский С.-Петербургский университет в течение первых 50 лет его существования: Историческая записка, составленная по поручению университета. – СПб., 1870.
11. Искра Л. М. Б. Н. Чичерин и университетская реформа 1863 г. // Буржуазные реформы в России второй половины XIX века. Сб. науч. трудов. Вып. 4. – Воронеж, 1988.
12. Капнист П. Университетские вопросы. – СПб., 1904.
13. Петухов Е. В. Юрьевский, бывший Дерптский университет. – Юрьев, 1902.
14. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902 гг. – СПб., 1902.
15. Соловьев С. М. Записки для детей моих, а если можно, и для других. – Пг., 1915.
16. Твардовская В.А. Идеология пореформенного самодержавия. – М., 1978.
17. Трубецкой С. Н. Университет и студенчество. – Русская мысль, 1897. – Кн. 4. – С. 180-210.
18. Щетинина Г. И. Университеты в России и Устав 1884 г. – М., 1976.
19. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. – М., 1985.
20. Эймонтова Р. Г. Университетская реформа 1863 г. // Исторические записки. – М., 1961.
21. Журнал Министерства народного просвещения. – 1834. – № 5. – С. 348; 1835. – № 8. – С. LVI.
22. Записки департамента народного просвещения. – СПб., 1827. – С. 8.
23. Записки департамента народного просвещения. – СПб., 1829. Кн. 3. – С. 1.
24. Обозрение хода народного просвещения в России за истекшее пятилетие. – СПб., 1839.
25. Общий отчет по Министерству народного просвещения за 1838 год. – СПб., 1839.
26. Общий отчет по Министерству народного просвещения за 1843 год. – СПб., 1844.
27. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1864-1904. – Т. 1; 1866-1907. – Т. 1.
28. Устав Императорских российских университетов. – СПб., 1804.